Szentes Tamás
Gondolatok a rendszer-szemléletről, rendszer-értelmezésekről és rendszer-átalakulásokról[1]

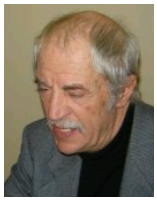

A világrendszerről, illetve világrendszer-szemléletről régóta (mondhatni már vagy másfél évszázada) folyó vita hazai felújításának gondolatát csak üdvözölni tudom.

Ami *Immanuel Wallerstein* koncepcióját illeti, arról már több alkalommal vele személyesen is szót váltottam, illetve eszmecserét folytattam,[2] és meglehetősen sokat is írtam (pl. 1985, 1995, 1999, 2011), mind elismerő és dicsérő szavakkal, mind pedig kritikai megjegyzésekkel. Hogyan is ne érthettem volna, és ne értenék ma is teljes mértékben egyet a világgazdaság szerves rendszerként értelmezésével, egyenlőtlen, sőt egyenlőtlenítő fejlődésének megállapításával és egyes országok gyorsabb fejlődésének, mások viszonylagos lemaradásának világgazdasági összefüggésekben való vizsgálatával, amikor a nemzetközi fejlődési szakadékot, „az elmaradottság és fejlettség dialektikáját" (1976) magam is csak a világgazdaság történelmi fejlődésének összefüggésében véltem mindig is magyarázhatni?! Sőt, a „nemzeti" rendszerek kialakulását, változását és az ún. „szocialista" rendszer létrejöttét és bukását is nem kevésbé! De hogyan is ne bíráltam volna Wallerstein nézeteiben az olyan elemeket, illetve következetlenségeket vagy tévesnek tartott megállapításokat, mint például:

- a *világrendszer-szemlélet abszolút, kizárólagos* (és végső soron időtlen) *értelmezése*, vagyis a "nemzeti társadalomnak" és nemzetgazdaságnak egy tévesen azonosított, valójában soha nem létezett entitásként való felfogása, hamis fogalommá minősítése, és
- az elemzés egyetlen tudományos egységeként a világrendszernek mint tőkés világgazdaságnak a megjelölése és e rendszer létének alapját pusztán a "hatékony társadalmi munkamegosztásra", illetve a "gazdaságra" való leegyszerűsítése,
- a „tőkés világgazdaság", illetve a tőkés piacgazdaság létrejöttét inkább történelmi véletlennek tulajdonító, mintsem az emberi társadalom általános és törvényszerű fejlődése termékének és szakaszának tekintő felfogás, amely szerint "az uralkodó réteg képzelőerejének egyfajta alkotó szárnyalása" vezetett a többlet-kisajátítás új, *piac által* történő módjának kikísérletezéséhez,

[1] Ezúttal csupán saját korábbi írásaimra hivatkozom (megjelenésük zárójelbe tett évszámával), így az egyes megállapításaim kapcsán a bővebb kifejtést megtakaríthatom.

[2] Így például az 1973-ban kitört világgazdasági válság természetéről annak idején a Max Planck Intézetben tartott szűk körű szeminárium folyamán, továbbá az Egyesült Nemzetek Egyeteme egyik-másik konferenciáján, stb.

- az egyenlőtlen nemzetközi cserének mint a "nemzetközi kizsákmányolás" fő formájának a tételezése és az államgépezetek erejében mutatkozó különbség következményeként, vagyis végső soron a hatalmi viszonyok függvényeként való értelmezése (ellentmondva a munkamegosztásban betöltött "strukturális szerepek" minőségi különbözőségéről általa is hangoztatott tételnek),
- a tőkés világrendszer mozgásának csupán a térbeli tágulás vagy összehúzódás és az időbeli ciklikusság törvényszerűségeivel való jellemzése, vagyis e szerves rendszer sajátos fejlődésének negligálása és a technológiai változások által előidézett módosulásainak lebecsülése,
- a világgazdaság perifériáján is előrehaladó felhalmozási folyamatnak az "eredeti tőkefelhalmozás" folyamatával való azonosítása és a (nem-kapitalista termelőkkel folytatott) egyenlőtlen cserére való leszűkítése, ami azt a következtetést sugallja, hogy a kapitalizmus nemcsak kihasználja és átalakítja, hanem mindenkor fel is tételezi a prekapitalista szektorok létét, vagyis a tőkefelhalmozás világméretű folyamatának a "prekapitalista tartalékok" kimerülése, a kapitalizáció és proletarizáció teljessé válása szab így végső határt. És így tovább…

Az ilyen és hasonló kritikai észrevételek semmit sem vonnak le Wallerstein szellemi nagyságából, rendkívül termékeny és kreatív munkásságának érdemeiből. Nézetei egyébként is sokat módosultak, finomodtak, korszerűsödtek (miként más, hozzá hasonlóan nyitott gondolkodású és valóságra érzékeny tudósoké is). Az 1970-es években kifejtett elméletén tehát azóta sokat javított,[3] miközben világrendszer-szemlélete a felgyorsult globalizáció és az ismétlődő globális válságok mai viszonyai között minden korábbinál időszerűbbé és nélkülözhetetlenné vált.

*

A közgazdasági, illetve általában a társadalomtudományi paradigma-váltás szükségességéről már évtizedek óta sok szó esik – éppúgy, mint a fejlődés jelenlegi irányának és modelljének fenntarthatatlanságáról, sőt az emberi társadalom létezésének ökológiai határairól is. A fennálló világrendnek és az országokon belüli gazdasági-társadalmi rendszereknek a természetét és működését illetően éppúgy, miként és következésképpen a globális problémák okainak és megoldásuk lehetséges módozatainak a megítélésében is igen eltérő, sőt szélsőségesen ellentétes vélemények mutatkoznak. Ez nemcsak az értékrend eltéréseiből és az érdekek különbözőségéből fakad, hanem a nyílt vagy rejtett ideológiák közvetlen vagy közvetett hatásaiból is.

A fennálló világrendszerről, annak anomáliáiról és perspektíváiról folyó nemzetközi és hazai vitában sajnos még mindig markánsan jelen vannak, sőt dominálnak az ideologikus szemléletmód, illetve megközelítés megnyilvánulásai. Márpedig az

[3] Bár hosszú időn, vagy két évtizeden át rendszeresen megtisztelt újabb írásainak egy-egy példányával, kapcsolatunk, amióta visszavonultam a nemzetközi közéletből, meglehetősen esetlegessé vált, és így az utóbbi időkben már nem követtem nézeteinek fejlődését.

ideologikus megközelítések túlságosan is a fogalmakra helyezik a hangsúlyt a valós tartalom helyett. Az ideológiai fogalmak csatájában elvész a lényeg, és az ellentétes ideológiák hívei között legfeljebb a „süketek párbeszéde" alakul ki. Inkább csak saját köreikhez tartozókat győzködik, hiszen az általuk használt (vagy inkább elhasznált) fogalmak hallatán az ellentétes körökhöz tartozók eleve befogják fülüket.

Nem sok értelme van arról vitatkozni, hogy az ún. szocialista rendszerek összeomlása, illetve átalakulása a „kapitalizmus" győzelmét jelenti-e a „szocializmus" fölött (2007-8), sem pedig arról, hogy a „tőkés világrendszer" a mindinkább globalizálódó és elmélyülő válságok révén az összeomlás határához jutott-e, illetve valamilyen „nem kapitalista" világrendszerré történő átalakulása mezsgyéjéhez ért-e.

A kapitalizmus közismerten többféle változatban létezik és eddigi történelme során igen sokat változott mindenütt. A szocializmus viszont a szovjet típusú régi és újabb diktatórikus rendszerek ideológiai cégéreként nemcsak eredeti jelentését és tartalmát, de hitelét is nagymértékben elvesztette.

Hasonlóképpen értelmetlen vagy ma már legalábbis fölösleges arról vitázni, hogy az egyes országok, társadalmak fejlődését és sokuknak a lemaradását, „gyengén-fejlettségét" csupán belső tényezők határozzák-e meg, hiszen a felgyorsult globalizáció korában a külső, nemzetközi, illetve világgazdasági hatások szerepe már aligha tagadhatók le úgy, mint akár csak néhány évtizeddel ezelőtt a konvencionális „elmaradottság"-elméletekben (1971, 1999, 2002).

A dirigisták, vagyis az etatizmus hívei és az ultraliberálisok között az állam vagy a piac meghatározó szerepéről folyó vita is túlhaladottá vált amióta nemcsak a piac kiiktatására tett kísérletek vallottak csúfos kudarcot, hanem a mindenre kiterjedő privatizáció, dereguláció és liberalizálás „washingtoni konszenzusként" elhíresült politikája is.

Miközben – és egyáltalán nem meglepő és nem is kifogásolható módon – olyan fogalmakat használunk a mai globális vagy éppen helyi társadalmi jelenségek és folyamatok leírására is, amelyek a jóval korábbiaknak a kifejezésére születtek, többnyire nem vesszük észre, hogy a valóság nemcsak sokkal bonyolultabb, semhogy egyszerű fogalmakkal leírható lenne, hanem nagy léptékű és gyors változása folytán a fogalmak eredeti tartalmát elavulttá, irrelevánssá is teszi.

Félreértések elkerülése végett hangsúlyozni szeretném, hogy nem a szóban forgó és hasonló fogalmak használatát kifogásolom, vagyis eszemben sincs szofisztikai vitába bocsátkozni, sőt éppen a fogalmakkal való csatározás, a fogalmak túlzott szerepe ellen érvelek.

Megállapíthatjuk persze (*Polányi Károly* felfogásával egyetértésben), hogy a *gazdaság* nem azonos a piacgazdasággal. Más szóval, gazdálkodás, az erőforrások és javak elosztása lehetséges piac nélkül is, miként az a családokon belül történik. A központi elosztás nagyobb közösségek esetében azonban, amint azt a volt ún. szocialista rendszerek gyakorlata bizonyította, nemcsak bürokratikus, hanem minél fejlettebb a gazdaság, annál kevésbé hatékony és ésszerű. A piac teljes kiiktatása pedig még azokban az országokban sem sikerült, ahol a fanatikus ideológia azt a politika

napirendjére tűzte. Sőt, általában is megállapítható, hogy mennél inkább gátolták a piac normális működését, annál inkább teret nyert és eluralkodott annak „fekete" változata. Nyilvánvaló, hogy világszinten, vagyis a rendkívül összetett, sokféle erőforrást és szereplőt, valamint terméket és szolgáltatást felölelő világgazdaságban még kevésbé ígérhet sikert a piac nélküli központi elosztás rendszere.

A *piac* persze már igen régóta nem az, amit a köznyelv értett valaha e fogalmon (ti. az a konkrét hely, ahol termékeket adnak és vesznek), és még kevésbé felel meg a standard tankönyvekben a tökéletes piacról leírt és sajnos még ma is hangsúlyozott ama ostoba elképzelésnek, hogy mind a kereslet, mind a kínálat oldalán egymástól független, azonos alku-erővel bíró és egyaránt jól tájékozott szereplők lépnek fel, mégpedig szükségleteiket, illetve érdekeiket racionálisan felmérve és szuverén döntéseket hozva. Igaz, az ún. „piaci tökéletlenségek" tényét, a tájékozottság és alku-erő egyenlőtlenségét, sőt a verseny többnyire monopolista jellegét már nemigen lehet tagadni a tankönyvekben sem.

Arról viszont nemigen esik szó (legfeljebb egyes, a marxi elméletre, nem pedig a marxista ideológiára támaszkodó írásokban), hogy még a csak feltételezhetően „tökéletes piac" spontán működése is törvényszerűen egyenlőtlenítő hatású, és még a csere feltételezett egyenértékűsége is eleve valamilyen egyenlőtlenséget foglal magában. A *„piaci tökéletlenségek"* tehát nem egyszerűen a piac tökéletes működését megzavaró olyan külső körülmények következményei, mint pl. az externáliák, a technológiai változások, az állami beavatkozások, stb., hanem éppenséggel a piac spontán, sőt a feltételezett tökéletes működésének természetes eredményei. (1995, 2002) Az egyenlőtlen partnerek közötti csere természetszerűen egyenlőtlen ugyan, de a csere egyenlőségének követelése és célja fölöttébb naiv óhaj.[4]

Következésképpen, akár „tökéletes", akár „tökéletlen" a piac, annak spontán működése bármennyire is szükséges, sőt nélkülözhetetlen a gazdaságban, olyan *egyenlőtlenségeket* gerjeszt, amelyeknek társadalmi, illetve (a világgazdaságban) nemzetközi hatásait korrigálni, illetve ellensúlyozni kell. Ebből (is) adódik az államnak, illetve világszinten valamilyen globális intézménynek az ugyancsak nélkülözhetetlen szerepe a gazdaságban, hiszen az egyenlőtlenségek a *gazdasági egyensúlytalanságok* természetes előidézői.

A világgazdaságnak immár sorozatosan bekövetkező globális válságai és szinte állandósult válsághajlama ugyanis annak a fel nem oldott, sőt alig mérséklődő vagy éppen növekvő egyensúlytalanságának a jele és következménye, amely mindenekelőtt az egyes társadalmak közötti („nemzetközinek" mondott) és az azokon belüli

[4] Nemrégiben egyik egyetemi kollégámnak, *Kiss Károlynak* (egyébként igen tartalmas és gondolatébresztő) tanulmánya engem furcsa, bár megtisztelő módon az egyenlőtlen csere egyik teoretikusaként állított be, holott több könyvemben is (1980, 1995, 1999, 2002, 2011) élesen és részletekbe menően bíráltam az egyenlőtlen csere és „kereskedelmi imperializmus" újbaloldali elméletét. Nyilván az okozta a félreértést, hogy bírálatomban nem azt vontam kétségbe, hogy a nemzetközi kereskedelemben egyenlőtlen csere folyik, hanem azt, hogy létezhet, sőt egyáltalán meghatározható és reálisan követelhető olyan „egyenlő" csere, amely semmilyen egyenlőtlenséget nem foglal magában, illetve nem gerjeszt.

egyenlőtlenségekkel függ össze.

Miközben a fejlettség és elmaradottság világtérképe rohamosan változik (persze a múltban sem volt változatlan), és amíg néhány korábban fejletlen régió, illetve ország emelkedik gyorsan a fejlettek közé, mások viszont elveszítik fejlődésük korábbi dinamikáját, sem a nemzetközi fejlődési szakadék, sem az egyes országokon belüli jövedelmi és vagyoni szakadék nem tűnik el, sőt lényegesen nem is csökken.

A válságok azonban nemcsak az egyenlőtlenségek által okozott egyensúlytalanságokkal függnek össze, hanem egyebek között, és túl a pénzpiacok, illetve az értékpapír-kibocsátás kellő szabályozásának hiányán, azzal az *értékrenddel, morállal és társadalmi magatartással* is, amely a tőkés piacgazdaság legfejlettebb országaiban alakult ki és onnan, vagyis a világgazdaságnak a centrumából terjedt és ma is terjed tovább *demonstrációs hatások* által más országok felé. Ez nemcsak, bár elsődlegesen a profit-motívumnak az elsődlegességét jelenti, hanem *a piacnak az eredeti, gazdasági hatáskörén kívüli szférákra való kiterjedését*, normális funkcióin túlmenő szereplését is. (2009)

Amennyiben mindez a *piacgazdaság tőkés formájának* a következménye, úgy megoldásként – legalábbis az ideologikus szemlélet alapján – a piacgazdaságnak a kapitalizmus előtti formájához való visszatérés kínálkozhatna. Bár a piacgazdaság nem feltétlenül jelent tőkés piacgazdaságot, a visszatérés a kapitalizmus előtti piacgazdasághoz (ha egyáltalán volt ilyen) eleve kudarcra ítélt vállalkozás lenne.

A valós probléma tehát mégis az, hogy miként lehet a piacgazdaság jelenlegi kapitalista (vagyis profitorientált és a felhalmozott források egyenlőtlen, nagyrészt monopolista tulajdonviszonyain alapuló) formáját mind nemzetgazdasági, mind világgazdasági értelemben *megreformálni*. Mégpedig úgy és azért, hogy többé ne veszélyeztesse a fejlődésnek, sőt magának az emberi létnek a fenntarthatóságát azáltal, hogy mind a társadalmakon belül, mind nemzetközileg feszültségeket okoz egyenlőtlenítő hatásainál és válsághajlamánál fogva, és gátolva az ökológiai egyensúly megőrzését is.

A *társadalmi-gazdasági rendszerek reformálhatóságának problémája* is régi vitakérdés. Nemcsak a militáns forradalmárok és a békés megoldásokat keresők közötti általános polémiában, hanem konkrétan az ún. „reform-szocializmus” esélyeire vonatkozó korábbi eszmecserékben és a kapitalizmus megújulási képességét illetően is.

Ami az előbbit, vagyis *a volt „szocialista” rendszer teljes megreformálhatóságát* illeti, a kérdésre adott válasz a szóban forgó *rendszer* (és általában a társadalmi rendszerek) *értelmezésétől* függ. Mondhatni persze, hogy a kérdés empirikusan már túlhaladottá és eldönthetetlenné vált, legalábbis a volt szovjet blokkhoz tartozó országok esetében (miközben Kína és egy-két más ország esetében alighanem egy igenlő válasz lenne indokolt).

Megjegyzendő, hogy a szovjet típusú „szocialista” rendszert a meglehetősen általánossá vált és velejéig ideologikus felfogás voltaképpen annak hivatalos

ideológiája, a diktatórikus rendszer legitimizálására szolgáló önmeghatározása és bármennyire is markáns, mégis csak felszíni jelenségei alapján értelmezi. Ha azonban kialakulásának történelmi hátterét és nemzetközi körülményeit figyelembe vesszük és valódi természetét működésének és meghatározó jellegzetességeinek alapján határozzuk meg, akkor egy *tartósan és a társadalmi lét minden szférájára kiterjedően militarizált államkapitalista rendszerként*, nem pedig „létező szocializmusként" kell felfognunk.

Ezúttal is, miként már több írásomban (pl. 1995, 2003a, 2007-8) hangsúlyozom, hogy a szocializmus azonosítása a szovjet típusú rendszerrel nemcsak elfogadhatatlan leegyszerűsítés, hanem történelmietlen és tudománytalan, sőt nagymértékben félrevezető is. Igen különböző, sőt merőben eltérő ideológiát valló rendszereknek is lehet azonos vagy nagymértékben hasonló természete, noha a hivatalosan deklarált célok és a rendszer legitimizálására felhasznált ideológiai elvek természetesen befolyásolják, és így némileg differenciálhatják is a lényegüket tekintve azonos természetű rendszerek működését és bizonyos társadalmi következményeit is.[5] A "szocialista" rendszernek a 20. század folyamán egyébként is *többféle változata* alakult ki, nem utolsósorban épp a fennállása során végbement változások, reformok eredményeként is.

A "szocialista" rendszer *meghatározó ismérve* (legalábbis annak eredeti, „sztálini" változatában, vagyis a reformok előtti „klasszikus" formájában) – amint azt másutt már bővebben is kifejtettem - az elszigetelődés, konfrontálás, és ebből adódóan és minden egyéb vonását meghatározóan:

(a) a *militarizálódás*, a társadalmi berendezkedés egészének tartós militarizálása. (egyfajta "hadikommunizmus" állandósulása), amiből adódtak egyéb főbb, tipikus jellemzői, így:

(b) a gazdaság államkapitalista rendjének a *hadigazdálkodás* szabályai szerinti parancs-uralmi működtetése a piaci mechanizmusok kiiktatásával, illetve torzításával,

(c) *a politikai hatalom és döntéshozatal centralizációja*, egy pártállami diktatúra működése,

(d) a *nemzetközi kapcsolatok alárendelése a katonai szempontoknak* és katonai szövetség kialakítása, valamint

(e) az *ideológiai és kulturális monopólium*, a társadalomtudományok és a kulturális élet, az irodalom és a művészetek alárendelése a politika legitimizálásának és érdekeinek, stb.

Ezúttal is megjegyzem, hogy a „szocialista" rendszer számos, szinte valamennyi jellegzetes vonása fellelhető a vele szembeállított „kapitalista" rendszer országainak *háborús*

[5] Így pl. a diktatúra keménysége és terrorja, sőt talán az áldozatok száma, aránya tekintetében sem igen különbözött egymástól a szovjet és a náci-fasiszta rendszer, mindamellett nem csekély eltérések is mutatkoztak közöttük a faji diszkrimináció és fajüldöző gyakorlat, a háború kezdeményezése vagy éppen a nagytőkéhez fűződő viszony és a szociálpolitika tekintetében.

időszakában, sőt, többé-kevésbé még békeidőben is azok a katonai szektorában. Ezért a „szocialista” és a „kapitalista” jelző felhasználásával történő ideológiai szembeállítás helyett indokoltabb megkülönböztetni *a militarizálás tartós és az egész társadalomra*, gazdaságra és politikára *kiterjedő diktatórikus rendjét*, vagyis a szovjet típusú rezsimet a csupán a háború idejére, illetve csak a katonai szektorra, vagyis időben és térben korlátozott militarizáció rendjétől. (A hasonlóságok persze semmi esetre sem kisebbíthetik a lényeges különbséget, még kevésbé az előbbinek a tömegmészárlásokban, népirtásban, koncentrációs táborokban és a félelem, terror légkörében megnyilvánuló elévülhetetlen bűneit!)

A sztálini vagy ahhoz hasonló, szovjet típusú rendszerek létrejöttének *talaja az a gazdasági és társadalmi-politikai elmaradottság* volt, amely – ha más szinten és más körülmények között is, de - *továbbra is jelen van*, sőt, a világ túlnyomó részére jellemző. A belső társadalmi feszültségek kiéleződése mellett a fejlettebb országokhoz való felzárkózásnak a történelmi igénye ma talán még fokozottabban és tudatosabban nyilvánulhat meg, mint a múltban - tekintettel a nemzetközi kommunikáció és információ-áramlás fejlettségére. Mindaddig, amíg a világ elmaradott térségeiben a társadalmakon belüli emancipáció és a nemzeti felemelkedés lehetőségét a világgazdasági viszonyok és mechanizmusok fennálló rendje inkább korlátozza, mintsem elősegíti, igen valószínű a jövőben is a sztálinihoz hasonló, szovjet típusú rendszerek, illetve rezsimek kialakulása, illetve fennmaradása. Olyanoké, amelyek a sztálinihoz hasonlóan, de feltehetően más, esetleg fundamentalista ideológiába öltözötten, az elzárkózás és a külvilággal való szembenállás, a társadalom militarizálása, a gazdaság államkapitalista rendje és a *diktatórikus etatizmus* útján kísérlik meg a belső szociális feszültségek feloldását, illetve elfojtását és a fejlettebb társadalmakhoz való felzárkózást.

Megjegyzendő, hogy diktatúrák, akár a sztálini „szocialista”, akár a náci-fasiszta rendszerhez hasonló katonai rendszerek képződésének *veszélye* nemcsak a gyengén-fejlett, illetve feltörekvő országok esetében áll fenn. Ott és amikor a társadalom többségében nagyon felerősödik a „rend” és „biztonság” iránti igény (mint például és többnyire azért, mert a bevándorlás okozta etnikai, illetve vallási konfliktusok vagy a terroristák akciói sorozatos rendbontással és életveszélyes körülményekkel járnak együtt), ez könnyen előkészítheti a talajt a katonai rendcsinálás és egy diktatórikus rendszer kialakulása számára.

Mindebből az következik, hogy a társadalmi rendszerek meglehetősen *változékonyak és többféle változatban is* megjelennek.

Megítélésem szerint az a nézet, amely szerint a *„reform-szocializmus”* (pontosabban szólva a szovjet típusú rendszer tipikus működését módosító, az elszigetelődést és a diktatórikus elnyomást enyhítő, a hadigazdaság jellegzetességeit oldó, valamint egy korlátozott és ellenőrzött demokratizálódás irányába tett reformlépések ekként elnevezett eredménye) lényegében „rendszer-idegen” fejlemény és eleve kudarcra ítélt, sőt a rendszerváltást akadályozó kísérlet csupán, nem más, mint az *ideologikus szemléletmódnak*, sőt egyfajta *„purista”* (vagyis csak a „tiszta” jelenségeket elismerő) *megközelítésnek* a megnyilvánulása. Ez ugyanis csupán az absztrakt modellekben ábrázolt társadalmi rendszereknek az ideális létét vagy totális megszűnését tételezi fel, tagadva a hibrid változatok létjogosultságát és a reformok útján való rendszer-

átalakulás lehetőségét.[6]

Talán indokolt itt, a reformok vagy forradalmi átalakítások kapcsán megjegyezni, hogy a történelemben a forradalmak győzelme többnyire az eredeti eszme és célok elárulásához és a régi rendnek legfeljebb új változatban való restaurálásához vezetett, míg az erőszakkal levert forradalmak tartós utóhatása gyakran azok eredeti céljainak fokozatos reformok útján való részleges megvalósításához.

Az említett felfogásból *a társadalmi rendszereknek egy olyan értelmezése* is fakad, amely azokat az adott társadalom konkrét sajátosságaitól, történelmi hagyományaitól és kultúrájától függetlenül kialakult és létező entitásokként kezeli Eszerint a rendszereket nem maga a társadalom hozza létre, fejleszti és módosítja, illetve alakítja át egy másfajta rendszerbe, hanem csupán választhat közülük (szinte úgy, mint a piacon megjelenő, a vevőtől független termékeket, amelyek közül a vevő választ).

Sokan azok közül, akik e felfogást osztják, hajlamosak valamely fejlett ország társadalmi rendszerét olyan ideáltipikus jellemvonásokkal bíró, emblematikus példának tekinteni, amely követendő, másolandó mintául szolgálhat a rendszerváltó, kevésbé fejlett országok számára. Ennek megfelelően a rendszerváltás és az azt megvalósító ún. „átmenet" aszerint értékelendő, hogy milyen mértékben jelennek meg az ideáltipikusnak tartott, voltaképpen idegen eredetű és importálandó jellemvonások a rendszerváltó országokban. Ez azt sugallja, hogy az ideálisnak vélt társadalmi rendszernek egyfajta *uniformizált* alakja kell, hogy mindenütt kifejlődjék – tekintet nélkül az egyes társadalmak merőben eltérő történelmi múltjára, hagyományaira, kultúrájára és gazdasági helyzetére, valamint és nem utolsósorban arra, hogy mind a piacgazdaságnak, mind a demokráciának sokféle (bár sehol sem tökéletes) változata létezik.

Valójában *minden társadalomnak magának kell kikínlódnia* egy megfelelően működő (a kommodifikációt, vagyis az árúvá tételt és a piaci törvényeket korlátok között érvényesítő) piacgazdaság és az annak kedvezőtlen társadalmi hatásait ellensúlyozó jóléti rendszer, valamint egy valódi demokrácia kifejlődésének feltételeit – mégpedig a *reformok sorozatának* és a változó feltételekhez igazodásnak *a folyamatában*.[7]

---

[6] Furcsa paradoxon, hogy az a *Marx*, aki tudományos elméletét annak a munkásmozgalomnak a szolgálatában és mozgósítása érdekében egyszerűsítette le, egyszersmind (főként a *„Kommunista kiáltvány"*-ban) vulgarizálva és politikai ideológiává torzítva, amely mint „ellensúlyozó erő" meghatározó szerepet játszott az általa elemzett kapitalizmus későbbi megreformálásában, ő maga nem hitt a reformok lehetőségében és sikerében. A reformizmust elutasítva a kapitalizmus forradalmi megdöntését helyezte kilátásba, amely után – elképesztő idealizmussal – egy olyan társadalom jövőképét vázolta fel, amelyben sem tőke, sem piac, sem állam, sem erőszak nem létezik, az emberek pedig legjobb tudásuk és képességeik szerint munkálkodnak a közjó gyarapításán és csak tényleges szükségleteik szerint veszik igénybe annak termékeit.

[7] Visszaidézem azt, hogy amikor az Egyesült Nemzetek Egyeteme egyik nemzetközi kutatási programját irányító bizottság tagjaként Madridban alig egy évvel a diktátor halála után *János Károly* király audienciáján vettem részt, és azt kérdeztük a hatalmat ténylegesen is átvevő uralkodótól, hogy miként képzeli el a demokrácia megteremtését a több évtizedig tartó diktatúra után, válaszában hangsúlyozta: nem lehet demokráciát máról holnapra

Minthogy a *tőke* fogalma és létezésének társadalmi elterjedtsége is igen sokat változott a két-három évszázaddal ezelőtti értelmezéséhez és létezéséhez képest, a piac fent említett korlátozott érvényesülése mellett működő piacgazdaságot nem merném minden további pontosítás nélkül tőke nélküli, illetve nem kapitalista piacgazdaságnak nevezni – elkerülendő a fogalmakkal való értelmetlen ideológiai csatározást. Más a helyzet ugyanis, ha a tőkét pusztán felhalmozott értékeknek (termelési, illetve pénzeszközöknek, szellemi tudásnak, információknak, képességeknek, társadalmi kapcsolatoknak, stb.) értelmezzük, és megint más, ha azok monopolista, másokat kizáró és mások munkájából származó jövedelem kisajátítását biztosító tulajdonnak! Nyilvánvaló, hogy amennyiben az utóbbi értelemben vett tőke uralkodik a piacgazdaság fölött, ez utóbbi eleve kizárja a piac tökéletes működését! (Ezt az ideológiát félretéve még a neoliberálisoknak is meg kell érteniük.)

Ami pedig a piac túlterjedésének (2009) és a kommodifikációnak a korlátozását illeti, voltaképpen „csak" arról van szó, hogy se az élő ember, illetve a munkaerő, se a kultúra, se az oktatás, se a tudomány, se a sport, de még a politika se váljék a piaci törvényeknek alávetett áruvá. Ha az ideológiai ellenségeskedést félretesszük, minden józanul gondolkodó, saját munkájából élő és az erkölcsöt nem a profitszerzés és hatalomra törekvés indítéka szerint értelmező ember, nem utolsósorban a keresztényi vagy más vallási tanításokat komolyan vevő ember bizonyosan és messzemenően egyetértene a szóban forgó korlátozásokkal.

Az ún. *rendszer-váltás és* a tőkés piacgazdaság és parlamenti demokrácia rendszerébe való *„átmenet" értelmezésében* is többnyire tetten érhető az a végtelenül leegyszerűsítő, nem kevésbé ideologikus és purista felfogás, amely az egyik rendszernek egy másikkal való felváltását csakis az előbbi teljes lerombolásával véli sikeresen megvalósíthatni (a schumpeteri „kreatív rombolás" koncepciójára hivatkozva), és az átmenetet úgy képzeli el, mint az új rendszernek a régi romjain való teljes felépítéséig tartó folyamatot.

E nézetnek egy szélsőséges változata az, amely a gyűlölt rendszer összeomlása érdekében a „minél rosszabb, annál jobb" elvét vallja, a rendszerváltást pedig csak akkor tartja sikeresnek, ha az előző korszak minden intézményét és szabályát, vagyis még az akkori uralommal szemben a társadalom által kivívott, kicsikart *reformok eredményeit is* felszámolják. …

Ami viszont *a kapitalizmus megújulási képességét* illeti, az már sokkal kevésbé elvitatott, és legfeljebb csak bizonyos ortodox nézetekhez ragaszkodók őrzik még a kapitalizmusnak vagy egy változatlanul ideálisként és örökkévalóként, vagy egy változatlanul ördögiként és elpusztítandóként ábrázolt képét. Aligha kétséges, sőt napnál világosabb, hogy a mai kapitalizmus lényegesen más, mint – mondjuk – egy vagy akár csak fél évszázaddal ezelőtt. Így azután indokolt lehet (*Szalai Erzsébet* példáját követve és ajánlására) „újkapitalizmusról" beszélni, vagy azt hangsúlyozni (*Róna Pétert* követve), hogy a kapitalizmusnak a baktériumokhoz hasonló mutációs

---

teremteni, de el kell indítani a *demokratizálódás folyamatát*, és nem szabad azt megállítani, sem pedig valaha is befejezettnek tekinteni.

képessége van, vagyis a megváltozott körülményekhez igazodva, azokhoz alkalmazkodva újabb és újabb mutánsait hozza létre.

Hozzáfűzném azonban, bár nem kritikailag, az előbbihez azt, hogy már a 20. századi kapitalizmus is „újkapitalizmusként" volt értelmezhető, hiszen nagymértékben változott a 19. századi (*Marx* által ábrázolt) rendszerhez képest. Az utóbbit viszont azzal egészíteném ki, hogy talán inkább magának az emberi társadalomnak (nem pedig vagy nem csak a kapitalista rendszernek) az alkalmazkodó képességéről kellene beszélni, miként az alkalmazkodás képessége a Természet más élőlényei, illetve fajai esetében is létkérdés. Vagyis nem a kapitalista rendszer alkalmazkodott a (főként, de nemcsak technikai) változásokra, hanem az *emberi társadalom*, amely az előbbit módosította, és amely a történelem során is többféle rendszert produkált sokféle változatban. Az emberi társadalom alkalmazkodásának esete a Természet más fajainak alkalmazkodó változásainak esetétől leginkább talán abban tér csak el, hogy az emberek közössége a környezetének és életfeltételeinek saját maga által okozott változásaihoz is kénytelen újra meg újra alkalmazkodni, mégpedig többé-kevésbé tudatosan és célirányosan.

A kapitalizmusnak valamely baktériumhoz hasonlítása, bármennyire is merész analógia, mindamellett segíthet annak megértésében, hogy egy élő szervezetnek (mint amilyen az emberi társadalom, illetve annak gazdasága) a megfelelő működéséhez baktériumokra (értsd: tőkés piacokra) is szüksége van, amelyeknek túlzott elszaporodása és a szervezet tőlük normális esetben mentes területeire való behatolása már kóros elváltozásokat idéz elő. Másfelől a hasonlat segít annak magyarázatában is, hogy miként jönnek létre az élő szervezet reakciójaként (*Galbraith*-féle) „ellensúlyozó erők", amelyek korrigálhatják (értsd: megreformálhatják) a szervezet működését. (2002)

A fentiek mindenesetre *reményeket keltenek* a tekintetben, hogy az emberiség képes lehet úgy alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez és úgy módosítania, megreformálnia a fennálló társadalmi és nemzetközi rendszert, hogy biztosítsa fennmaradását és további fejlődésének lehetőségét.

Ma már aligha akad épeszű ember, aki azt feltételezné, hogy a ma uralkodó *tőkés piacgazdaság rendszere* a maga sokféle arculatával és még akár legjóságosabb, legkedvezőbb mai változatával is az emberi társadalom fejlődésének végső és legtökéletesebb, ideális szakaszát jelenti. Ugyanakkor a tornyosuló és egyre súlyosabb világproblémák – mint amilyen a Föld ökológiai egyensúlyának megbomlása, a nagyarányú szegénység, munkanélküliség, marginalizálódás, túlnépesedés, nemzetközi eladósodás és általában a még széles nemzetközi fejlődési szakadék, a kontinenseket sújtó természeti katasztrófák, az éghajlat megváltozása, a földrészeken át gyorsan terjedő járványos betegségek és nem utolsósorban a globalizálódó terrorizmus, valamint a globális válságok sorozata – nyilvánvalóvá és sürgetőbbé teszik *a világrendszer egészének* átalakulását. Az egyes nemzetek és az emberiség fejlődésének már nemcsak a továbbvitele, hanem a "fenntarthatósága" is megköveteli azt.

A világtársadalom jövője, fejlődésének fenntarthatósága, sőt egyáltalán az emberiség fennmaradása szempontjából tehát *sorsdöntő kérdések* várnak megoldásra. (2003b, 2009). Bár a történelemben a mélyreható változásokra, sőt azok szükségességének felismerésére többnyire csak megkésetten, valamely nagyobb katasztrófa, háború és pusztulás után került sor,[8] ezúttal talán remélni lehet, hogy a végső pusztulással fenyegető katasztrófák előtt még időben megindul a messzemenő és mélyreható változásokhoz vezető reformoknak a folyamata a világrendszer egészében. Hiszen a globalizációs folyamat felgyorsulása nemcsak bizonyos korábbi és többnyire más eredetű problémák globalizálódását és egyszersmind újabb veszélyek, illetve "kihívások" globális szinten való megjelenését vonja maga után, hanem - szerencsére - Földünk és a világtársadalom egészének állapotára és problémáira vonatkozó *ismeretek* mind szélesebb körökben való terjedését és a "globális problémák" fokozott *felismerését és tudatosodását* is. Az információs és kommunikációs technológia forradalmi fejlődése mindinkább közelebb hozza egymáshoz a távoli földrészek lakóit és elősegítheti egymás problémáinak, gondolatvilágának és törekvéseinek megértését, valamint egyfajta "globális társadalmi tudat" kifejlődését, továbbá a világ civil társadalma és annak különféle részei érdekképviseleti, érdekkifejező és -érvényesítő lehetőségeinek kialakulását. Kibontakozóban van (igaz, egyelőre inkább csak a retorikában) egyfajta globális szociális tudat és felelősségérzet is. Mindezeken túlmenően az információs technológia rohamos fejlődése az interaktív kommunikáció lehetőségeinek szinte korlátlan kitágítása révén új perspektíváit nyitja meg a közvetlen demokrácia - mind nemzeteken belüli, mind világszintű – kifejlődésének is.

A *világrendszer átalakulásának*, megfelelő átalakításának általános kritériumait természetesen könnyebb felvázolni, még a nyilvánvaló nézeteltérések ellenére is, mint azoknak a konkrét reformoknak a tartalmát, kivitelezésének feltételeit, időzítését, forgatókönyvét és várható hatásait meghatározni. Az utóbbira aligha vállalkozhatnék, az előbbit, ti. az átalakulás általános követelményeinek saját felfogásom szerinti felvázolását már más írásaimban (2003a-b, 2007-8, 2009, 2011) megtettem, ezért itt csak összefoglalóan sorolom fel a legfontosabbakat. Ezek – többek között – a következők:

- egy „szociális”, illetve „ökoszociális piacgazdaság” kifejlesztése világszinten is (és az egyes országokon belül is), a piac működésének a gazdaság, vagyis a termékek és szolgáltatások szférájára korlátozásával és kedvezőtlen társadalmi, illetve nemzetközi hatásainak szociálpolitika és segélyezés révén való ellensúlyozásával,
- a luxusberuházásokat és hivalkodó fogyasztást sújtó, az egészséget és a környezetet károsító termékekre kivetett magasabb adóknak és vámoknak, valamint a jövedelmek és vagyonok progresszív adóztatásának általánossá tétele, továbbá egy progresszív nemzetközi jövedelem-adó bevezetése - az erőforrásokkal való ésszerűbb gazdálkodás és a jövedelmeknek a társadalmi és nemzetközi egyenlőtlenségeket csökkentő újraelosztása céljából,

[8] Ha pl. az európai integrációs folyamat (az „Európai Egyesült Államok” ideájának valamilyen formában való megvalósítása céljából) már a 20. század elején megindul, bizonyára elkerülhető lett volna az első világháború, sőt talán a második is.

- a nemzetközi intézmények reformja egy arányos és demokratikus képviseleti rendszer kialakítása irányában és a globalizálódó civil szervezeteknek, NGO-knak a döntéshozatalban való megfelelő részvételét biztosítandó,
- mind a piac működése, mind az állami, illetve nemzetközi intézmények tevékenysége fölött a civil társadalom demokratikus ellenőrzésének kifejlesztése,
- a globális kormányzás feltételeinek megteremtése az államok, illetve regionális blokkok közötti együttműködés fejlesztésével, egy globális közületi szektor megteremtésével és a konszenzus alapján hozott határozatok végrehajtását kikényszerítő, azok megsértését szankcionáló eszközökkel,
- az ideológiákat visszaszorító és a vallások, illetve kultúrák közötti konfliktusokat feloldó „új felvilágosodás" kibontakoztatása,
- a planetáris tudatnak, az egyetlen (és a Természet részét képező) emberi fajhoz tartozás tudatának általános kifejlesztése és annak megfelelően az erkölcsi megújulásnak és az együttműködés és szolidaritás szellemének az elterjedése, stb..

Nem állhatom meg, hogy az együttműködés követelményével kapcsolatban ne tegyek egy hangsúlyozott megjegyzést. Noha a darwini evolúció legelterjedtebb értelmezése a fajok közötti és a fajokon belül is a létért és az utódokért folyó öldöklő harcról szól, valójában az állatvilágra és általában a Természetre sokkal inkább *az egymásra utaltság és az együttműködés* a jellemző. Az emberhez legközelebb álló kutyák ősei jól szervezett falkákban vadásztak, és az egyik legintelligensebbnek számító delfinek közismerten jól együttműködnek társaikkal, hogy csak a legnyilvánvalóbb példákat említsem. De az is köztudott, hogy az ősember fennmaradásának nélkülözhetetlen feltétele volt a társaival való együttműködés. Mindezeknek a példáknak és ismereteknek az ellenére, főként pedig a mai, társadalmakon belüli és nemzetközi, illetve globális problémáknak csak együttműködéssel lehetséges megoldását negligálva mindinkább uralkodó koncepcióvá vált a *„nemzeti versenyképesség"* ideája és javításának követelménye. Ez persze kiválóan alkalmas a jóléti kiadások lefaragásának igazolására, miközben azt a hamis, veszélyesen félrevezető képzetet kelti, hogy az országok, illetve nemzetek versengése valamiféle zéróösszegű játék, amelyben az egyik annyit nyer, amennyit a másik veszít. Ez legfeljebb a piaci versenyben, bár többnyire ott is csak átmenetileg igaz, és voltaképpen nem más, mint a tőkés profitszerző motívumnak az a megnyilvánulása, amely a versenytárs kiszorítását, legyőzését, illetve bekebelezését célozza. A nemzetek ilyen fajta versenye csak és kizárólag negatív összegű játékot jelenthet, amelyben mindenki veszít. Ideje lenne hát az egymás ellenében vívott versenynek (ami nem azonos az egészséges, vagyis a versenytárs képességeit is javító versengéssel) és az ahhoz igazodó „versenyképesség" koncepciójának a felváltása az *együttműködés* eszméjével és gyakorlatával!

Félreértés ne essék: eszemben sincs elvitatni a verseny és a versenyképesség fontosságát a gazdaságban az anyagi termékek és szolgáltatások, illetve az azokat előállító és piacra vivő vállalatok vonatkozásában! Nem tudom azonban elfogadni a versenyképesség ily módon kialakult koncepciójának a nemzetek, illetve országok vagy éppen régiók esetére vonatkoztatását és ezek versengésének ökonomista, a

gazdaságra leegyszerűsített és (a „con-petitio” eredeti jelentésével is ellentétben) az együttműködést negligáló értelmezését, sem pedig az országok versenyképességének mérésére kialakított és nemzetközileg elterjedt mutatószámokat!

A fennálló világrendszer átalakítása nemcsak a nemzetközi élet megannyi szférájában, globális szinten megindítandó és együttműködéssel végrehajtandó reformok sorozatát követeli meg, hanem feltételezi a világrendszer részeiben, az egyes régiókban és országokon belül is reformok útján végbemenő változásokat. Ebből egyfelől az következik, hogy egy *folyamatról* van szó, amelynek világosan meghatározandó iránya kell legyen (mércéjeként az annak megfelelő vagy attól eltérő változásoknak), és amelynek a megindulása parancsolóan sürgős. Másfelől következik az is, hogy a globális rendszer átalakítása nemcsak globális szintű változásokat tételez fel, hanem *a részek átalakulását* is – az egész és a részek közötti dialektikus viszony jegyében. Annak idején a wallersteini „világrendszer-szemlélet” arra figyelmeztetett, hogy a részek változása csak az egész változásainak összefüggésében értelmezhető és magyarázható. Bár még ma is vannak, akik „a fáktól nem látják az erdőt”, de a globalizációra hivatkozás divatossá válásával és a globalizálódó világrendszer értelmezésének abszolutizálásával mindinkább attól kell tartani, hogy sokan „az erdőtől nem látják a fákat” és lebecsülik vagy akár reménytelennek is tartják az egyes országokon és régiókon belül tett erőfeszítéseket, reformokat.

*

A fentiekben leírt gondolataim és megjegyzéseim bizonyára okot adnak sok ellenvetésre, ami azonban egy vitairat esetében meglehetősen természetes. Sőt, én magam kifejezetten örülnék is a reagálásokra. Bíráló észrevételeimmel senkit sem akartam (miként máskor sem) megsérteni, és mivel neveket, illetve hivatkozható műveket ezúttal nem említettem, végül is „akinek nem inge, ne vegye magára”. A magam igazában most sem vagyok biztos, hiszen az ismeretek szerzését és agyi feldolgozását, különösen pedig a tudományos munkát (a „re-search”-öt, vagyis az újra-kutatást) mindig is egy meg-megújuló, rendszeres korrekciókat igénylő folyamatnak tartottam, amely aligha képes örök érvényű igazságokat produkálni.

Hivatkozások

(a szerző vonatkozó publikációira – időrendi sorrendben)

The Political Economy of Underdevelopment. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971, 1973, 1976

Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976

Polgári és „újbaloldali" elméletek a tőkés világgazdaságról. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980

Theories of World Capitalist Economy. A Critical Survey of Conventional, Reformist and Radical Views. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985

A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai. Aula, Budapest, 1995

Világgazdaságtan I. Elméleti és módszertani alapok Aula, Budapest, 1999

World Economics I.: Comparative Theories and Methods of International and Development Economics. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002, 2005

World Economics II. The Political Economy of Development, Globalisation and System Transformation. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. (a)

„Globalizáció: áldás vagy átok?" In: Bayer, J. – Lévai, I. (szerk.), *Globalizációs trendek. Tanulmányok.* MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2003 (b),13-59.o.

„Győzött-e a kapitalizmus?" In: Rada, P. (szerk.), *Új világrend? Nemzetközi kapcsolatok a hidegháború utáni világban.* Corvinus Külügyi és Kulturális Egyesület és az Ifjú Közgazdászok Közhasznú Egyesülete, Budapest és Grotius Könyvtár. No. 001. 2007. 21-37. o.

Ugyanez: in: Miszlivetz, F. (szerk.), *Találjuk ki …Tanulmányok Hankiss Elemér tiszteletére.* MTA PTI - Savaria University Press. Budapest – Szombathely, 2008. 32-49. o.

Ki, mi és miért van válságban? A leegyszerűsítő nézetek és szemléletmód kritikája. Napvilág Kiadó Budapest, 2009.

Fejlődés-gazdaságtan. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011

(Első közlés: *Eszmélet,* 91. sz. (2011. ősz)